

MÉDIUMOK, TÖRTÉNETEK, HASZNÁLATOK

Különnyomat:

Szijaártó Zsolt (2012). Az „átmenetiség” jelentősége – közelítések egy elmosódott fogalomhoz. In: Pusztai Bertalan (szerk.). *Médiiumok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére* (pp. 327-333). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

© a szerzők, 2012.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© szerkesztők, 2012.

Szegedi Tudományegyetem
Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

Az „átmenetiség” jelentősége – közelítések egy elmosódott fogalomhoz¹

A különböző történelmi korszakokat, korszakhatárokat, a két korszakot összekötő/ elválasztó köztes állapotokat értelmezve gyakran feltűnik az „átmenetiség” fogalma, illetőleg furcsa tudományos intézményesülése, az un. „tranzitológia”. Ez a fogalom – amely első közelítésben két állapotot feltételez, s egy közöttük fennálló, jellegzetes helyzetet próbál megragadni – sok tekintetben hasonlít a kortárs társadalom- és kultúrákutatók más, a későmodern társadalmak jellegzetes kulturális helyzeteit értelmező koncepcióihoz. Így a „hibriditás”, a „kreolizáció”, vagy a „diaszpóra” elképzelésrendszereihez kapcsolódóan egy olyan elméleti keretet kínál, amely a lehatárolt, rögzített társadalomtörténeti állapotok helyett mozgásban levő kultúrákat, kulturális helyzeteket mutat be, s a kulturális keveredésekre, átalakulásokra helyezi a hangsúlyt.²

Egyszerre idézi fel a térbeliség koordináta-rendszerét, hiszen az egyik leggyakrabban használt mozgást jelentő ige segítségével egy állapot-változtatást ír le, de ugyanakkor egy, az időbeliség dimenziója mentén kikristályosodó fogalom-családhoz („időleges”, „tranzitorikus”, „temporális”) is kapcsolódik, amely valamifajta rövid ideig tartó, ideiglenes kulturális/társadalmi állapotra reflektál.

Több, egymástól meglehetősen távoli tudományterületen felbukkan ez a fogalom – egyszerre van jelen a társadalomelmélet absztrakt, sokszor inkább intuitíve megragadott, semmint empirikusan alátámasztott szövegeiben (példaként Walter Benjamin, Franz Rosenzweig vagy Gershom Sholem történelemfilozófiai írásait lehet megnevezni), illetőleg az empirikus társadalomkutatás sokkal aprólékosabb, sokszor kvantitatív vizsgálatokon nyugvó felméréseiben.

Az „átmenetiségről” való gondolkodás azért is érdekes, mert egyszerre inspirál művészeti aktivitásokat, társadalom-filozófiai traktásokat, survey-típusú, nagy, összehasonlító jellegű empirikus kutatásokat. Ez a számos szabad intellektuális vegyértéket felmutató koncepció ellentétben áll más

1 A szöveg első változata Szolnoki József: *Homeopatikus valóság. Összennemzeti Rorschach-teszt, avagy privát adalékok Kompország irányváltásainak emlékezetéhez* című kiállításának katalógusába készült. (Budapest, Ernst Múzeum, 2011. szeptember 15 – 2011. november 20)

2 James Clifford elméletét érdemes itt felidézni, amely szerint az új antropológiát éppen az jellemzi, hogy nem a konkrét lokalitás „gyökereire” (roots) összpontosít, hanem figyelembe veszi a kultúrák által bejárt „utakat” (routes). (Clifford 1997).

társadalomtudományos fogalmakkal, amelyek nem mozgatták meg különösebben sem a filozófiai, sem a művészeti képzelőerőt.

*

Némileg közelítve az átmenetiségről való gondolkodás alapszerkezetéhez, jól kitapintható a fogalom-használat három szintje – még akkor is, ha ezek sokszor szétválaszthatatlanul összekapcsolódnak egymással. Így a nyugati típusú társadalomfejlődés egészét értékelő társadalomfilozófiai megközelítésekben gyakran kerül elő az átmenetiség (mint a modernség végének, a posztmodern/későmodern társadalmak létrejöttének) problémája. Elég utalni Francis Fukuyama-ra (Fukuyama 1992), aki számára – miután a modernitás végát egyúttal a történelem végeként értelmezi –, az „átmenet” egyfajta végállapot, a világ ahistorikus homogenizálódását jelöli. Egy másik jellegzetes megközelítést képvisel Samuel Huntington (Huntington 1998), aki a modernség végét összekapcsolja az antimodern, fundamentalista mozgalmak reneszánszával, – ebben az esetben az „átmenet” visszanyúlást jelent más (gyakran a premodern múltban gyökerező) kulturális rendszerekhez. Vagy említhetjük az antropológus Shmuel N. Eisenstadt nevével jellemezhető „multiple modernities” megközelítést, mely szerint „a jelenlegi világ, vagyis a modernitás történetét úgy érthetjük meg a legjobban, ha változó és egymással is vitatkozó vagy konfliktusban álló modernitások folyamatos fejlődésének, formálódásának, megalapozásának és újraalapozásának történeteként fogjuk fel” (Niedermüller – Horváth – Oblath – Zombory 2008, 183) – azaz itt maga az átmenet válik „normál állapottá.

Egy teljesen másfajta, sokkal empíria-közeli nézőpont jellemzi azokat az antropológiai és főképp politológia irányzatokat, amelyek érdeklődése az egyes, periferikus helyzetben levő társadalmak – különösen a kelet-közép-európai „rendszerátló” társadalmak – speciális politikai/társadalmi átmeneteire irányul (az itt leggyakrabban használt fogalmak az „átmenet”, „felzárkózás/utolérés”). Érdeemes felidézni az antropológus Katherine Verdery elképzelését, miszerint ha a létező szocializmus egyet jelentett a szovjet imperializmussal, a rendszerátváltás pedig a neoliberális kapitalizmus modernizációs kísérletével, akkor az átmenet összevethető azokkal a társadalmi-kulturális folyamatokkal, amelyek a gyarmati rendszer összeomlása után a félperiféria országokban végbementek (Hann 2002).

Főleg a nyolcvanas évek szimbolikus antropológiája mutatott élelkebb érdeklődést az egyes társadalmakon belül „átmenetként” megragadott, főként státuszváltásokkal (emelkedésekkel/süllyedésekkel összefüggő) jelenségek (átmeneti terek, átmeneti rítusok, a „communitas” állapotai) iránt. Victor Turner sokféleképpen felhasználható elmélete a liminális periódusokról jól példázza azokat a törekvéseket, amelyek a társadalmi struktúra érvényességét

hatályon kívül helyező időszakok megközelítésével, értelmezésével foglalkoznak (Turner 1997, 2002).

Az átmenetiség megközelítésének e három lehetséges módja természetesen nehezen választható el egymástól, hiszen sokszor az egyes társadalmon belül található átmeneti terek szolgálnak példaként, szemléltető anyagként az európai ársadalomfejlődés átalakulásának leírásához, míg a társadalomelméleti megállapításokat sok esetben – értelemszerűen – egyes társadalmak jellegzetes, „átmenetiként” jellemzett helyzeteinek, szituációinak értelmezései támasztják alá.

*

Az átmenetiség alakzatainak leírásához jól használható keretet kínál Francois Hartog, neves francia történész *A történetiségrendjei. Prezentizmus és időtapasztalat* című, eredetileg 2003-ban megjelent könyve (Hartog 2006). Az amúgy klasszika-filológus Hartog érdeklődésének középpontjában az idők válságát (vagy kevésbé drámaian: változását) megjelenítő átmeneti időszakok állnak. Ezeket olyan, jellegzetes köztes időszakoknak tekinti, ahol a társadalomban megszokott, bevett időbeli rend már nem működik, s a horizonton feltűnik egy másik, új dimenziók mentén szerveződő idő-tapasztalat.

Hartog a klasszikus durkheimiánus tudásszociológiai hagyományhoz kapcsolódik akkor, amikor azt állítja, hogy minden kultúrában léteznek olyan konceptuális hálók – ezeket nevezi „idő-rend”-nek –, amelyek definiálják az idő valamifajta egymásutániságát, s egyúttal kényszert is gyakorolnak a társadalom tagjaira³. Ezek az időrendek olyan kulturális mintákként képzelhetők el, amelyek meghatározzák valamely közösség mindennapi életének idő-felhasználást, befolyásolják azt, ahogyan egy közösség kezeli a múltját/jövőjét. Ugyanakkor ezek az időrendek teoretikusan is fontos szerepet játszanak: a történelem értelmezését segítő és irányító kulturális kódok formájában létrehozzák a történelemtől, a múlt korszakairól, a jelen állapotairól, a jövő lehetséges útjairól rendelkezésre álló képet.

Hartog szerint az időrendek egy adott kultúra összefüggésrendszerén belül nagyon különböző tapasztalat-területeken jelennek meg. Legalapvetőbbnek a kognitív jelentőségüket tartja: egy adott társadalomban érvényes időrend szervezi az észlelést és a tapasztalatot, irányítja a gondolkodást és a cselekvést; rögzíti,

3 Hartog előtt sokan és sokféleképpen próbálták ezeket a különböző időbeli rendeket megragadni. Történészek, – mint elsősorban az Annales képviselői (Fernand Braudel) – foglalkoztak a történeti idő sokféleségével, a különböző ciklusok magyarázatával. Az antropológián belül elsősorban Levi Strausst kell megemlíteni, akinek híres és sokat hivatkozott dichotómiái a „forró és a hideg társadalmak”-ról, vagy a „mozdulatlan és a felhalmozó történelem”-ről éppen az időhöz fűződő viszony ideáltipikus lehetőségeit próbálta számba venni.

hogyan kapcsolódnak egymáshoz a múlt/jelen/jövő kategóriái. Érdeemes utalni Norbert Elias időről írott művének egyik fontos állítására, miszerint a múlt/jelen/jövő nem valamifajta mechanikus egymásutániságot jelölő kategóriák, hanem ez a három idő kifejezés szimultán van jelen az emberi tapasztalatokban (Elias 1990). Az időrendek fontos metaelméleti szerepet is betöltenek egy kultúra vonatkozásban, ezekre az időbeli rendekre építik fel magyarázósmáikat a történeti jellegű tudományok, hiszen meghatározott időbeli rendek csak bizonyos típusú történelmek elmesélését teszik lehetővé, másokat pedig kizárnak. Az időrendek ráadásul instrumentális is felhasználhatók, közvetlen politikai szerepre is szert tehetnek – képesek világosan jelezni az idők válságát, s ennek megfelelően állítják be a jövőt fenyegetőnek vagy éppen kívánatosnak, a múltat nosztalgikusnak vagy éppen rémületesnek.

Az átmeneti időszakok – a különböző időbeli rendek válsága, majd újraformálódása – meghatározott történelmi sorsfordulókhoz köthetők. Maga Hartog is számos, az időbeli rendszereket alapjaiban megváltoztató korszakokat vizsgál: a távoli csendes-óceáni szigetek archaikus társadalmának időtapasztalata, az ókori görögök időfelfogása, Szent Ágoston sokat idézett fordulata és a francia forradalom új időszámítása egyaránt elemzése tárgyaként szolgál. Ugyanakkor a könyv megírását mégis a jelent meghatározó idő-állapot (ezt nevezi „prezentizmus”-nak) megragadása inspirálta, ahhoz próbál fogalmi kapaszkodókat, elméleti előzményeket keresgélni. Ezen új időrend kiindulópontjaként két dátum – 1968, valamint 1989 – szolgált, amelyek megszüntették a múlt-jelen-jövő között fennálló folytonosságot, szakadékokat teremtve létrehozta egy új időbeli rendszert. Hartog „átmenet-élménye” egyértelműen egy évszámhoz (1989-hez) és egy városhoz (Berlin) kapcsolódik. Amíg 1989 számára elsősorban az időrendek átalakulását jelentette – a forradalom jövőjét hordozó kommunista eszme bukását, illetőleg a különbözőfajta (archaikus és modern elemeket sajátosan ötvöző) fundamentalizmusok megjelenését⁴ –, addig Berlin volt Európában talán az a hely, ahol a különböző időbeli rendek egymásmelletisége a mindennapi élet minden pillanatát meghatározó érzéki tapasztalat volt.

*

4 Az idő jelenbeli válságát Hartog szerint két nagy, a múlttal sajátos viszonyt létrehozó intellektuális trend is jól mutatja. Egyrészt jól érzékelhető a „visszatérések” egyre gyorsuló ritmusa: vissza Kanthoz, vissza Marxhoz, Freudhoz, így szólnak a könyvcímek, azt a tapasztalatot tükrözve, miszerint valamilyen elméleti tradícióhoz vissza kell nyúlni a jelenből, hogy kapaszkodókra tegyünk szert. A másik nagy trend a különböző emlékezések nagy divatja, az olyan fogalmak szédítő karrierje, mint az „emlékezet-helyek”, vagy a „kulturális örökség”, az emlékművek körül fellángoló sokszor heves diskurzusok, vagy éppen a múlt különböző korszakaira irányuló, néha nehezen értelmezhető nosztalgikus érzések.

Az „átmenet” fogalma egyetlen időbeli rendet állít vizsgálatának középpontjába, mégpedig az idő változásának a pillanatait, amikor először elvész, majd átalakul a jövőhöz/múlthoz/jelenhez fűződő bizonyosság. Miképpen lehet megragadni azt a tapasztalatot, amelyet a résztvevők számára a korábban szilárd időrend megszűnése, egy átmeneti állapot megjelenése, s egy bizonytalan jövő anticipálása jelent? Milyen kognitív és szimbolikus eszközök állnak a szereplők, a társadalmi csoportok és a politikai hatalom rendelkezésre ahhoz, hogy reflektáljanak a korszakok változására?

Az idő válságának, a különböző idő-rendek között húzódó szakadék egyik legmélyebb elemzése, az átmeneti állapot fő szerkezeti elemeinek élesszemű bemutatása a neves német politikatörténész, Hannah Arendt nevéhez fűződik. Az eredetileg 1963-ban megjelent *A forradalom* című könyvében, illetőleg az 1954-ben *Múlt és jövő között* címmel kiadott politikai esszé-gyűjteményének címadó írásában Arendt három évszámon (1776 – 1789 – 1956) keresztül egy olyan forradalmi hagyományt próbál rekonstruálni, amely számára a „modern kor leglényegibb történetét jelenti”.

Arendt-et pontosan azok a kivételes állapotok érdeklik, amikor a váratlan és drámai események sajátos diszkontinuitásokat hoznak létre az idő addig homogén menetében, e köztés – átmeneti – világokban új és szokatlan időszerkezetek jönnek létre. Arendt több szinten is vizsgálja az „átmenetiség struktúráit”. Így bemutatja, hogy miképpen reagáltak az átmeneti korszakok átélői saját helyzetükre; mennyiben érezték a megfigyelők (vagy a professzionális idő-szakemberek, a történészek), hogy egy átmeneti korszak tanúi/tanúságtevői, s hogyan használták fel ezt az időszakot különböző politikai erők a későbbiek során a maguk hatalmi céljaik alátámasztására.

Az átmeneti időszakokban jelentkező, a mindennapi életben megszokottakhoz képest új tapasztalat-tartalmak leírására Arendt kidolgoz egy sajátos szótárat. Így egyebek mellett rámutat arra, hogy az átmeneti helyzetet, a változást – a történeti időben élő szubjektumok éppúgy, mint a korszakkal foglalkozó elméletírók – a folytonosság megszűnéseként, tehát egyfajta „szakadékként” (a generációs szakadék mintájára elnevezett „gap”-ként) értelmezik. E szerint a jelent egy áthidalhatatlan szakadék választja el a múlttól, nem pusztán változás ment végbe, hanem a történelem menete hirtelen újragezdődik, kibontakozik egy korábban ismeretlen, s elképzelhetetlennek tűnő történet⁵.

5 Ugyanakkor ez a radikalizmus, a múlttal való végleges szakítás csak az események során születik meg, hiszen például a forradalmak is eleinte helyreállításként, rekonstrukcióként kezdődtek, így tekintettek önmagukra. Ez a kettősség jelen van az események szereplőinek beállítódásaiban – akiket az a hit mozgatta, hogy vissza kell állítani a dolgok rendjét, vissza kell térni a régi időkhöz, s csak fokozatosan ismerték fel a restauráció lehetetlenségét, s ragadta el őket – egy olyan ponthoz érkeve, ahonnan már nem volt visszatérés – az újdonság óriási pátosza.

Egy másik jellegzetes, az átmeneti helyzeteket meghatározó kognitív tapasztalat a történések sűrűségére, az események felgyorsulására vonatkozik. Levi-Strauss elméletét érdemes ezen a ponton felidézni, aki a „hideg vagy mozdulatlan történelemmel szembeállított” „forró történelem” korszakairól beszél, amelyekben a társadalmi rendszer hőfokai közötti jelentős különbségek jönnek létre, s – akár egy gőzgép esetében –, ebből jön létre a változáshoz szükséges energia. Egy másik, ide kapcsolódó fogalom – a „korszak eseménygazdagsága” – jól mutatja, hogy különböző társadalmak, csoportok meglehetősen eltérő módon élik át saját időbeliségüket. Hartog is felemlíti Chateaubriand alakját, ennek a tapasztalatnak egy korai, de jellegzetes megszólaltatóját; *Emlékiratainak* egyik híres mondata – „a történelmet kocsiban kellene írni” – jól szemlélteti a francia forradalomban létrejövő új időszemléletet.

Az átmenetiség sok szállal kapcsolódik az aktivitás/aktivizmus problémájához, hiszen az idők válsága nem csak az idő-tapasztalatot definiálja újra, hanem a valósághoz fűződő viszonyt is; a valóság úgy jelenik meg, mint ami lerombolható és újra felépíthető. (Az avantgarde művészeti mozgalmak jellegzetes időfelfogása is ehhez a tapasztalathoz kapcsolható.) Az átmenetiség, mint sajátos időbeli rendszer értelmezésekor Arendt éppen ezért szentel különös figyelmet a gondolkodás és a cselekvés viszonyrendszerének. Elemzése szerint a hagyományozódás, a hagyományalkotás problémája különösen élesen jelentkezik a történelemben egyedülálló köztes pillanatokban, amelyek kívül állnak az időn, a múlthoz már nem lehet visszanyúlni, a jövő pedig még nem látszik. Ezt az átmeneti korszakot – a kortársak felismerése szerint is – a „már nem” és a „még nem” létező dolgok határozzák meg. E köztes helyzetből fakadó bizonytalanság jelentős hatást gyakorol a cselekvésre, mivel az átmeneti időszakokban nem léteznek olyan minták, amelyek a cselekvéseket irányítanák, amelyeket utánozni lehetne. Hartog példája az új időbeli rend legfőbb megtestesítője, Napóleon, aki terveiben és cselekvéseiben mintha önmagát is próbálná megelőzni, ám eközben mégis Plutarkhosz hőseire figyelt, s önmaga köré is felépített egy fiktív genealógiát.

*

Állíthatjuk gondolkodásunk középpontjában a sajátos, az átmenettel összefüggő „időbeli rendeket”. Leírhatjuk a különböző időrendek küzdelmét, akár a magyar történelem különböző korszakaiból kiválasztott jellegzetes példákon keresztül. Ugyanakkor az „átmenet”, az „ideiglenesség”, a „már nem” és a „még nem” közötti állapot, „a köztes helyzetből fakadó bizonytalanság” mintha nem csupán történeti diskurzusok bevett fogalmai volnának, hanem a jelenbeli életünk feltételrendszerét meghatározó időrendnek is leglényegibb magvát jelentenék.

Irodalomjegyzék

- Clifford, James (1997). *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge: Harvard University Press.
- Elias, Norbert (1990). Az időről. In Gellériné: Lázár Márta (szerk.) *Időben élni* (pp. 15–47). Budapest: Akadémiai.
- Fukuyama, Francis (1992). *A történelem vége és az utolsó ember*. Budapest: Európa.
- Hann, Christopher (szerk.) (2002.) *Postsozialismus. Transformationsprozesse in Europa und Asien aus ethnologischer Perspektive*. Frankfurt – New York: Campus.
- Hartog, Francois (2006). *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Huntington, Samuel P. (1998). *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa.
- Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton– Zombory Máté (szerk.) (2008). *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Turner, Victor (1997). Átmenetek, határok és szegénység: a communitas vallási szimbólumai. In Bohannan, Paul et al. (szerk.). *Mérföldkövek a kulturális antropológiában* (pp. 675–711.). Budapest: Panem.
- Turner, Victor (2002). *A rituális folyamat: struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris.